

La construcció dels masos del Maestrat. Crònica d'una trobada interdisciplinària

Marina Sanahuja Beltran | massabbe@gmail.com | 646648118

Arquitecta (ETSAB-UPC)

Màster d'Antropologia: Recerca avançada i intervenció social (UAB)

International Conference Architectonics Network: Mind, Land And Society

Intervenció celebrada a la Sessió 9: Disseny i història (Tradició i modernitat) (2/06/2017)

1. Crònica d'una trobada interdisciplinària

Com a visitant i passejant assídua dels territoris del Maestrat, a l'interior de la província de Castelló, una peça clau d'aquest paisatge ha anat despertant la meua atenció, curiositat i en casos, commoció. Es tracta dels *masos*, les construccions tradicionals de l'interior d'aquesta regió situada al nord-oest de la província. Aquestes peces es distribueixen avui dia disseminades pel territori muntanyenc, trobant-se moltes d'elles en un estat d'abandonament i ruïna que fa que la curiositat per elles es vagi accentuant cada dia més: Qui hi vivia? De què vivien? Com van construir aquells indrets? Com han evolucionat? Què ha passat per a que actualment estiguin, molts d'ells, en aquest estat de deixadesa?

Totes aquestes qüestions han anat marcant els punts de partida de diverses aproximacions que he anat realitzant cap a l'estudi dels *masos* del Maestrat. Durant els anys com a estudiant d'arquitectura a l'ETSAB-UPC, anava realitzant anàlisi d'aquestes construccions, desxifrant la seva morfologia, esbrinant els motius per l'ús de certs materials o tècniques, és a dir, realitzant anàlisi propis de la disciplina arquitectònica. No obstant, en els últims temps, com a estudiant del màster d'Antropologia de la UAB, vaig poder aprofundir en una altra mirada cap a aquestes peces, desenvolupant el que és, pel moment, la culminació de tot aquest viatge d'aproximació al temps i l'espai de la societat masovera de Castelló. Es tracta d'una Tesina de Màster que suposa una aproximació etnogràfica a aquests espais i la societat que fins fa unes dècades albergava: la societat *masovera* (Sanahuja Beltran, 2017).

L'article que a continuació exposo esdevé un resum d'aquesta investigació, una petita incursió en els racons i en el passat d'aquesta província muntanyosa. Però aquest text no es centrarà tan sols en una descripció del temps i l'espai d'aquesta societat *masovera*, sinó que té un segon objectiu. El que vull explicar, en forma de crònica de

viatges, és la trobada entre dues disciplines, l'arquitectura i l'antropologia, la unió de les quals va resultar del tot necessària per aproximar-me a l'estudi dels *masos*. Aquesta unió, de fet, ha esdevingut més aviat una fusió, donat que els límits entre ambdós àmbits d'estudi s'han tornat difosos, arribant a esborrar les divisions categòriques entre el que havia entès com *espacial, físic i material* i el que entenia com *social, cultural i intangible*.

Aquest viatge, com deia, sorgeix des del meu interès com a arquitecta per unes peces del patrimoni tradicional de la zona, que poca atenció han rebut fins avui dia, la majoria d'ells elaborats com a anàlisi arquitectònics (veure e.g. Chiarri, 1997; Del Rey, 1983; Ortells i Selma, 1993). La intenció d'alguns d'aquests treballs ha estat el d'explicar la disposició, ubicació o morfologia dels *masos*. Per fer-ho, sovint s'han recolzat en els factors climàtics, materials o geogràfics, deixant de banda el paper que els agents socials hagin pogut tenir en la composició i construcció de les seves cases. Aquesta absència dibuixava així un espai i una societat lligada de forma determinant als factors físics de l'entorn. Així, aquest estudi pretenia omplir aquest buit, aportar una mirada sobre com els gestos i organitzacions socials havien contribuït a la construcció dels *masos*.

D'aquesta forma, aquest exercici etnogràfic arrancava a partir d'alguns suggeriments, com el de descobrir els "factors socials" que influeixen en la morfologia de l'arquitectura tradicional (Rapoport, 1969), o el d'entendre com l'espai pot ser un "reflex" de la societat, una superfície sobre la que es van projectant les característiques socials. Aquestes diferents aproximacions primerenques tenien un punt en comú: es basaven en la separació de dues realitats, el món de les relacions socials humanes i el món dels artefactes físics, diferenciació que s'acabaria esvaint amb les últimes passes d'aquesta trajectòria.

2. Inici del viatge

No obstant, la diferenciació entre allò *espacial* i allò *social* va marcar els dos ports d'entrada des d'on abordar el coneixement dels *masos* en aquesta investigació. M'explico: en aquesta regió de l'interior de Castelló, el terme *mas*, ha estat habitualment emprat per designar, d'una banda, l'edifici material, les seves parets, teulades, portes, juntament amb les parcel·les vinculades a la casa, alguns animals i en definitiva, tot el lot de patrimoni sotmès a una gestió conjunta. D'altra banda, el terme *mas* també s'ha emprat per designar el grup de persones que s'hi vincula a aquest patrimoni, que té certs drets, deures i afinitats vehiculades precisament a través de la materialitat del *mas*.

En aquest sentit, i per tal d'introduir algunes de les nocions que l'antropologia començava a aportar en aquest recorregut, la societat dels *masos* del Maestrat recordava el que Claude Lévi-Strauss havia designat com *societats de cases* (Lévi-Strauss, 1982). En aquestes societats, la casa cobra un paper fonamental en l'articulació dels grups, servint com una entitat d'aglutinació social, una "agrupació assegurada a través del temps", que garanteix la seva continuïtat "no només a través de la successió dels seus recursos humans, sinó també mitjançant el suport de propietats fixes o mòbils i la transmissió de noms, títols o prerrogatives" (Carsten i Hugh-Jones, 1995, p. 7). A part del cas dels *masos* del Maestrat, aquesta definició ens podria servir també per descriure el cas àmpliament conegut de la societat de masies catalana. Nombrosos estudis antropològics s'han centrat en aquesta societat, acabant per elaborar un retrat del sistema de parentiu i transmissió de béns basat en la família troncal, la figura de l'*hereu* i la continuïtat de la casa, tant el nom d'aquesta com la conservació de les seves parets i teules. Donat el pes que la *casa* cobra en aquestes societats, els estudis sobre el món pairal català han comptat amb estudis des de l'arquitectura que, paral·lelament, han anat analitzant i classificant els escenaris on es dona a terme aquesta societat troncal (veure, e.g. González, Moner, i Ripoll, 2005; VVAA, 1981).

No obstant, com alguns autors han advertit (e.g. Cucó i Giner, 1992), molts dels estudis que s'han apropiat a l'anàlisi de la família i la casa pairal catalana, han acabat per definir uns models rígids de formació de grups, de transmissió de béns, de normes d'aliança, així com de tipologies edificatòries "típiques" amb la voluntat de retratar una *masia* ideal. Pel mateix motiu, el model analític ja esmentat de Lévi-Strauss també ha estat revisat i qüestionat. L'antropòloga Janet Carsten considera que aquestes *societats de cases* eren descrites en termes estàtics, caient en una "comprensió rígida del parentiu, que al final reverteix en un èmfasi en l'estructura i la forma a expenses del contingut i del procés" (Carsten, 2004, p. 43). De la mateixa forma, l'estudi de les edificacions que acompanyaven aquestes societats també ha tendit a preocupar-se per la definició d'uns models arquitectònics, centrats més aviat en la concreció de tipus ideal i obviant en molts casos els processos a través dels quals s'anaven generant aquestes construccions.

En aquest punt del camí cap al coneixement en profunditat dels *masos* del Maestrat, l'advertència que provenia dels estudis al voltant de la veïna masia catalana, suposava un punt de partida per definir els objectius i preguntes de la meua investigació. Així, més que buscar una definició tancada de *què és el mas* del Maestrat, trobava més

pertinent rastrejar els mecanismes a través dels quals s'anava configurant el grup, i paral·lelament, els passos que seguia la construcció de *masos* i conjunts (les *masades*). Per tant, la pregunta amb què em llançava al camp etnogràfic es va anar matisant, dirigint-se més aviat a saber *com es construeix un mas?*, *com s'han anat construint cadascun dels masos?* Donada la doble accepció del terme *mas* que he esmentat fa unes línies, la pregunta es desdoblava en dos àmbits: com es construeix l'artefacte físic que és un *mas* i com es va configurant la unitat social que aquest *mas* representa. No obstant, com assenyalava a l'inici d'aquest article, i avançant-me també a les conclusions del mateix, les respostes de les persones entrevistades i la informació arreplegada en el camp, difícilment podia classificar-se en aquests dos grans àmbits, de forma que es començaven a esborrar els límits entre aquestes dues categories preestablertes en un inici. Aquestes respostes, que passaré a recopilar en els següents dos apartats, mostraven com, en primer lloc, la construcció del *mas* com a artefacte material estava directament travada pels condicionants socials de les seves habitants. Però a més a més, succeïa que aquest entramat social també anava travant-se a través de la materialitat de la *casa* i altres artefactes.

3. La construcció de la *casa* com a artefacte material

Com deia, entendre el *mas* com un objecte físic a ser construït era un dels ports per on començar a abordar el seu estudi. Venint del món de l'arquitectura i la construcció, la pregunta havia anat sorgint en diferents episodis i es relacionava més aviat amb una curiositat tècnica: Com es construeix el *mas*? Quins són els mecanismes de composició i quines són les tècniques? Com s'ho feien per erigir edificis centenaris sovint en condicions d'autoconstrucció? Així, vaig començar les entrevistes d'aquest treball etnogràfic als últims *masovers* i *masoveres*, preguntant-los per la fundació de les seves cases, les fases de construcció, les modificacions que havien anat fent... El que aviat es va evidenciar era que aquestes preguntes no es podien respondre sense remetre a les històries de les famílies que hi habitaven, als episodis de vida dels entrevistats o a normes i hàbits de la constitució d'aquesta societat.

Un dels vincles més clars entre aquestes històries i la construcció física del *mas* remetia de ple a les normes socials de l'aliança i la descendència que determinen també el sistema de parentiu. Així, és comú trobar casos de cases que van estar erigides quan dos membres de dos *masos* diferents van contraure matrimoni. També es donava amb

freqüència que a través del sistema d'herència igualitària entre tots els fills d'una *casa*, els *masos* s'anaven dividint en el moment en que aquests s'anaven casant. En aquests casos, els *masos* podien anar dividint-se respecte al *mas* dels progenitors, però també anar creixent segons les necessitats de la nova família. D'aquesta forma, els *masos* estudiats mostraven com les normes d'aliança i descendència que regeixen el sistema de parentiu, constitueixen al mateix temps pautes clares per la construcció i creixement dels *masos* i *masades*.

D'altra banda, lluny de ser aquestes dos normes les úniques que afecten la configuració de la *casa* com a espai físic, les respostes a la meua pregunta suggerien que existien molts altres esdeveniments socials que anaven donant forma a aquestes construccions. Per exemple, la compra del primer cotxe d'una de les famílies entrevistades va suposar l'ampliació de la casa per guardar-lo; o l'arribada dels sogres per viure amb el fill i la seva esposa en els últims anys de vida dels primers va requerir reconvertir algunes de les dependències de la casa de la parella jove. En aquest sentit, vaig poder comprovar que la mateixa materialitat anava enregistrant aquests esdeveniments de forma explícita. Era comú trobar els anys de les ampliacions o reformes en els llindars de les portes, com si a les superfícies de la casa s'anessin tatuant els esdeveniments més importants del grup que allà habitava.

La *casa* va perfilant-se així com un *quefer* quotidià, una tasca que toca afrontar cada cert temps. De fet, a part d'aquests punts d'inflexió en les vides de *masovers* o *masoveres*, altres aspectes de la dimensió social del *mas* afectaven de forma més periòdica la seva dimensió material. Com a exemple d'aquesta reformulació periòdica trobem la tasca d'emblanquinar les parets del *mas*. Donat l'ús compartit de la casa amb animals, aquesta s'havia d'anar desinfectant cada cert temps. Per a això s'emprava la calç, aplicada com una pintura per les parets de l'interior i exterior de la casa. Les *masoveres* entrevistades m'expliquen que ho feien tres cops a l'any a l'interior, coincidint amb nadal, pasqua i estiu; i un cop l'any per la façana, coincidint normalment amb pasqua o festes d'agost. En eixos moments, la posada a punt de la façana de la casa coincidia amb la voluntat de decorar els *masos*, "posar-los bonicos", assenyalar des de l'exterior que el grup que habita aquell *mas* estava actiu i participant dels esdeveniments comunitaris. Encara avui, algunes famílies aprofiten l'arribada de les festes per tornar a pintar la façana de les cases, a pesar de que ara es fa ús de pintura plàstica, i que la presència d'animals i bacteris és molt menys problemàtica. El gest, no obstant, permet la *casa* expressar que els

seus habitants segueixen allà, cuidant-la i mantenint-la, i decorant-la cada any, assenyalant que la *casa* continua *viva*.

Amb els exemples que he exposat fins ara he rescatat alguns exemples per il·lustrar com es va configurant la materialitat del *mas*, mitjançant una interacció directa i explícita de les relacions humanes del grup que hi habita. La *casa* va configurant la seva morfologia quan el grup ho reclama, va marcant en les seves superfícies els moments significatius, va arreglant-se a mesura que el grup la va cuidant i també va desdibuixant-se i esborrant-se quan no hi ha una força viva que se'n faci càrrec.

4. La construcció de la *casa* com a entitat social

Si ens quedarem aquí, podria semblar que les superfícies materials de la casa van configurant-se tan sols com una projecció, un mirall que reflexa el que esdevé en les vides dels seus habitants. Però la cosa canvia quan em dispenso a abordar l'altra part de la pregunta, aquella que fa referència a *com es construeix el mas* en tant que grup familiar que es forma sota el mateix sostre. Algunes respostes a aquesta qüestió suggereixen també que, de la mateixa forma que la materialitat està travada per les interaccions socials, aquestes interaccions també estan conduïdes i vehiculades pel suport material que suposa la *casa* i altres artefactes.

En primer lloc, trobem com la delimitació concreta de cadascun dels *masos*, és a dir, de cadascuna de les "famílies" que pot habitar en una *masada*, està marcada precisament per les parets i el sostre de cada *casa*. Així trobem molts *masovers* adopten el malnom del *mas* on habiten –per exemple, Joaquin, del Mas de Roca-, i no cognom del pare o la mare. Aquesta denominació permet incloure persones que, vivint en el *mas*, no comparteixen llaços sanguinis amb els altres membres de la casa. Existeixen casos de criats, jornalers o altres figures que pel fet de cohabitar en el mateix recinte i treballar conjuntament, es consideren de la mateixa *casa*. Així, el parentiu, lluny de ser una estructura marcada per normes rígides de descendència i aliança, també es va nodrint de diferents processos més o menys espontanis: "el parentiu es *fa* a les cases mitjançant el compartir íntim d'espai, menjar i cures que es dona a l'interior de l'espai domèstic" (Carsten, 2004, p. 36, cursives en l'original).

A més a més, aquestes mateixes normes d'aliança i descendència van sofrint també modificacions donada la importància de la materialitat dels elements que estan en

joc. Així, la centralitat de la transmissió del patrimoni, del qual la casa és una peça cabdal, acaba per marcar alguns patrons d'operacions matrimonials, com el casament entre cosins germans o cosins "prims"¹, així com el casament entre dos germans d'una *casa* i dos germans de l'altra, per tal d'evitar la fragmentació excessiva de cases, terrenys o altres peces patrimonials.

Un altre exemple de com la qüestió material té incidències en la configuració de les relacions socials la trobem en la producció d'objectes, utensilis i altres elements constructius. Hem de tenir present que la societat masovera produïa per ella mateixa la majoria de tots aquests artefactes i que aquestes tasques de producció formaven part de la llista de tasques quotidianes, de la mateixa forma que la collita o la sega periòdica del cereal. La necessitat de producció de tot el dispositiu material anava generant unes accions, sovint conjuntes, a través de les quals s'anaven forjant certes agrupacions i formes d'interacció social. Empraré l'exemple de la producció de *canyissos* per il·lustrar aquesta observació. Els *canyissos* són uns elements de la construcció del *mas*, en concret es tracta d'unes persianes fetes de canyes i cordill d'espart, penjades a les portes de cada *mas*. L'aigua i els cops del vent van fent que aquest cordill es vagi trencant i que, per tant, els *canyissos* s'hagin d'estar constantment reparant. Aquesta tasca periòdica de confecció i reparació s'inicia amb la collita de les canyes, que es realitza al mes de febrer, preferiblement en lluna nova, quan la canya té menys aigua. Les canyes es deixen assecar al sol fins el moment de reparar o teixir els *canyissos*. Per fer-ho, es pengen quatre cordills de la paret, i fent nusos, es van col·locant les canyes, una sobre l'altra. El fet de ser quatre o cinc els cordills que s'havien d'anar trenant al mateix temps, requeria l'acció simultània de quatre o cinc persones, primer assegudes, i poc a poc agafant alçada fins acabar el *canyís* per la part superior. Tal i com m'expliquen algunes *masoveres*, era necessari reunir "tots los de casa" per a aquesta tasca, activitat que anava marcant els ritmes de reunió, però també els de relació amb les estacions, les llunes, els estats de la canya, el deteriorament del fil ... Semblants al *canyís*, la producció d'objectes com els cistell de vímet, els cabassos de llata, o les garbes fetes amb *venzills*², despleguen una particular activitat social, que aconsegueix reunir diferents membres per la collita, la manipulació, la col·locació i inclús la transmissió com a regal d'objectes entre unes mans i altres.

¹ El terme "prims" s'empra en aquesta àrea per designar cosins segons.

² Tant el vímet, la llata o els *venzills* són elements vegetals a partir dels quals teixir i configurar un llistat importants d'objectes i utensilis.

També des de l'antropologia s'han fet notes sobre com la materialitat aconsegueix influir en la generació de certes formes de sociabilitat. Per a Ingold (2012), la matèria posseeix un comportament i uns fluxos inherents que estan en constant moviment, i que es prolonguen fins l'acció social a l'hora d'haver de manufacturar-los. És el cas del *canyís*, de les parets de pedra, de les bigues de fusta o de la resta d'elements constructius que componen la casa. Així, la casa i els seus components, lluny de presenciar-se com objectes passius, inerts, esperant per ser manipulats en moments determinats, es troben en constant transformació, provocant dos efectes en aquesta interacció entre la matèria i la construcció de l'entramat social: d'una banda, com deia, els fluxos inherents influeixen en la forma d'organització social necessària per treballar-los. En aquest sentit, les tasques de construcció tindrien efectes semblants a les juntes que provoquen la sega i la batuda del cereal, moments en què es creen llaços entre veïnes que es presten ajuda, en què es marquen certes fites anuals, i es marquen a més dates al calendari. En segon lloc, la transformació constant dels components constructius i de la casa provocaria un coneixement exhaustiu d'aquests canvis, unes tasques de cura de la casa i el seu manteniment, equiparant la *casa* a qualsevol altre organisme viu que requerís d'atenció per al seu naixement, creixement i maduració.

Com hem vist, la configuració de la xarxa social, disseminada en petites unitats que són els *masos*, es va nodrint dels condicionants i que la configuració de l'espai material va aportant. Ja sigui a través d'una disposició concreta que delimita els qui estan fora i dins de la *casa*, creant així aquestes unitats; o bé pels requeriments que la producció de tot un sistema d'objectes desplega i activa accions, organitzacions i certes formes d'interacció social.

5. Final del viatge

En els dos apartats anteriors, on he fet un recull d'algunes de les dades etnogràfiques de la recerca sobre els *masos* del Maestrat, he tractat d'il·lustrar la idea principal que porta sobrevolant aquesta text: els límits entre allò *social* i allò *espacial* es van desdibuixant quan una observa que en la construcció dels dos tipus d'entramats no es poden dissociar aquestes categories. La configuració dels edificis que són els *masos* es va travant a través de les accions i organitzacions socials, mentre que aquestes organitzacions i entramats van constituint-se responen, entre d'altres, als requeriments i condicionants que el món material desplega en un espai i temps concret. Així, la realitat no es va acotant

per disciplines i àmbits sinó que, en aquest cas, forma una malla contínua (Ingold, 2008) on els diferents esdeveniments van tenint certa incidència en la resta de nodes. Així, com hem vist, aquesta malla no es composaria només pels elements que havíem classificat com *espacials* o *socials*, sinó que inclou també els esdeveniments pautats per animals, cicles estacionals i lunars, possibilitats tècniques, legislacions o fets històrics puntuals.

També, com a conseqüència d'aquesta primera conclusió, se'n desprèn una segona observació. Aquesta malla que associa en el mateix teixit esdeveniments i elements de diferent naturalesa, es compon de nodes que són, al seu torn, petites constel·lacions d'altres esdeveniments i agents. Així, el *mas* podria considerar-se una associació de nodes, entre els quals trobaríem elements com mobiliaris o els *canyissos*. Aquests, al seu torn, esdevindrien patrons de relacions entre accions, materials, plantes, tècniques, costums... La casa se'ns presenta així com un patró d'enllaços entre punts que esdevenen al mateix temps, altres patrons de relacions (Alexander, 1981). Cada node quedaria així en constant transformació, de forma que la malla sencera es trobaria sempre en moviment. D'aquesta forma, enlloc de veure la *casa-malla* com un element inert, un objecte esperat per ser manipulat o retratat, aquesta estaria constantment en transformació, interpellant i mediant en la configuració d'una societat també constant transformació. Sembla així, que la pregunta *com es construeix un mas?* no només és pertinent per abordar aquest fenomen, sinó que difícilment tindrà una única resposta.

Finalment, i conduint ja al final d'aquesta crònica, semblava que el viatge arrancava amb dues companyes de viatge, l'antropologia i l'arquitectura, disciplines que semblaven complementar-se des d'ambdós parcel·les disciplinar. No obstant, l'experiència m'ha suggerit que difícilment es poden separar per abordar estudis com aquest. De fet, quantes més mirades des de diferents disciplines es puguin reunir en una comprensió conjunta, més aspectes d'aquesta complexa i heterogènia malla es podran arribar a desxifrar.

6. Llistat de referències

- Alexander, C. (1981). *El modo intemporal de construir*. Barcelona: Gustavo Gili.
- Carsten, J. (2004). *After Kinship*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Carsten, J., i Hugh-Jones, S. (1995). *About the House. Lévi-Strauss and Beyond*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Chiarri, M. A. (1997). Els Masos dels Ports i la Tinença de Benifassa. Descripción y análisis tipológico. *Estudis Castellonencs*, 7, 539-564.
- Cucó i Giner, J. (1992). Familia, ideologia y amistad en Cataluña y el País Valenciano. *Anales de la Fundación Joaquín Costa*, 108-121.
- Del Rey, M. (1983). La casa tradicional. En J. F. Mira (Ed.), *Temas d'Etnografia Valenciana, Vol I: Poblament, arquitectura, condicions de la vida domèstica*. València: Institució Alfons el Magnànim.
- Gonzàlez, A., Moner, J., i Ripoll, R. (2005). *La masia catalana: Evolució, arquitectura i restauració* (Ed. Brau). Figueres.
- Ingold, T. (2008). When ANT meets SPIDER: Social theory for arthropods. En C. Knappett & L. Malafouris (Ed.), *Material Agency* (p. 209-215). New York: Springer Science Business Media, LLC. <https://doi.org/10.1007/978-0-387-74711-8>
- Ingold, T. (2012). Toward an Ecology of Materials. *Annual Review of Anthropology*, 41, 427-442. <https://doi.org/10.1146/annurev-anthro-081309-145920>
- Lévi-Strauss, C. (1982). *The Way of the Masks*. (S. Modelski, Trad.). Seattle: University of Washington Press.
- Ortells, V., & Selma, S. (1993). *La casa rural castellonenca*. Castelló: Colegio de Arquitectos de Castellón.
- Rapoport, A. (1969). *House, Form and Culture*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Sanahuja Beltran, M. (2017). *Tirant del fil. La construcció de l'entramat sociocultural del Mas de la Creu*. Universitat Autònoma de Barcelona.
- VVAA. (1981). 2C Construcción de la ciudad 17-18.